

KRZYSZTOF KWAŚNIEWSKI
Poznań

STAN SOCJOLOGICZNYCH BADAŃ NAD POLONIA W EUROPIE ZACHODNIEJ

Zainteresowanie socjologicznymi badaniami nad grupami polonijnymi w Europie zachodniej oprócz celu porządkująco-informacyjnego ma także i inny. Jest nim próba dostrzeżenia w rodzaju i zakresie zainteresowań badawczych jednego z istotnych chyba wskaźników odrębności, jaka cechowała grupy polonijne w społeczno-gospodarczych warunkach życia i w świadomości społeczeństw Europy zachodniej. Dlatego opracowanie niniejsze pragnie zwrócić uwagę przede wszystkim na prace publikowane w językach zachodnioeuropejskich, zwłaszcza zaś prace autorów nie będących Polakami. Zamierzenie połączone jest jednak ze znacznymi trudnościami. Wymienić tu trzeba przede wszystkim trudności merytoryczne: nie wszystkie prace były osiągalne, informacje o niektórych z nich pochodzą tylko z drugiej ręki i w tej mierze będzie to tylko zestawienie bibliograficzne. Nie wydaje się jednak, by ten niedostatek znacznie zubożył ogólniejsze prawidłowości, które można było zarysować na podstawie prac dostępnych. Poważniejsza trudność powstaje w związku z określeniem zestawianych tu prac jako socjologicznych. Właściwością socjologii od bardzo dawna jest przecież to, że uwzględnia ona historyczny, demograficzny, a także polityczny kontekst zjawisk tylko jako przesłanki do wyjaśnienia jakiegoś zjawiska społecznego występującego w danym środowisku, w mniejszym zaś stopniu zmierza do całościowego, socjologicznego wyjaśnienia samego kontekstu historycznego i demograficznego. Dlatego m. in. spotykana jest np. nazwa demoskopii¹ na określenie nie tyle socjologicznego studium zjawisk ludnościowych, co ich socjologicznej analizy. Nieliczne są do dziś próby socjologicznego wyjaśnienia całości społecznej i kulturowej specyfiki narodów i regionów².

Socjologiczne badania nad grupami emigrantów były właściwie najpoważniejszym wyłomem w tej zasadzie, ale potraktowanym bardziej

¹ Por. np. E. Noelle, *Umfragen in der Massengesellschaft. Einführung in die Methoden der Demoskopie*. Reinbek 1963.

² Por. np. D. Schnapper, *Sociologie de l'Italie*. Paris 1974.

jako problem niż jako zjawisko (na co zwracał uwagę już F. Znaniecki) i bardziej jako problem z punktu widzenia określonych interesów niż jako problem w ogóle. Badania te stały się przez to okazją do interpretacji być może na zbyt wysokim lub zbyt niskim szczeblu uogólnienia. Jako przykład pierwszego rodzaju interpretacji może posłużyć wprowadzone przez R. Parka³, a rozwinięte przez E. V. Stonequista⁴ i innych naukowców pojęcie „marginalności”. Przykładów drugiego ujęcia szukać można wśród wielu prac o charakterze materiałowym, co do których trudno nawet orzec, w jakich punktach przekraczają granice socjologii. Ponieważ jednak wstępny opis demograficzny i zestawienie danych historycznych były w wypadku grup emigracyjnych konieczne dla wyodrębnienia samego przedmiotu badań, trudno i tym pracom odmówić istotnego znaczenia socjograficznego. Pewnych wyjaśnień wymaga jeszcze zakres przestrzenny opracowania (bo sam temat opracowania ogranicza zakres czasowy do XIX - XX w.). Pod pojęciem „Europy zachodniej” w sensie przyjętym dziś powszechnie i mającym nawiązania nie tylko geograficzne, ale i polityczne, rozumieć się tu będzie Europę zachodnią po linię wyznaczoną granicami wschodnimi Finlandii, NRD, RFN, Austrii i Włoch, a więc mniej więcej (oczywiście z wyjątkiem socjalistycznej NRD) jako odpowiednik używanego na Zachodzie, również o tyle geograficznego, co politycznego pojęcia — „kraje wschodnie”.

Świadomie też przyjęte zostało ograniczenie, polegające na nieuwzględnieniu bardziej przecież licznych prac poświęconych potężnym liczebnie i prężnym środowiskom Polonii amerykańskiej. Ograniczenie takie wiązało się nie tylko z tym, że włączenie w zakres pracy literatury dotyczącej Ameryki wymagałoby o wiele większego i bogatszego opracowania, ani nie tylko z chęcią wyeksponowania istotnych zainteresowań badawczych, zwykle majoryzowanych ilościowo przez prace amerykańskie, ale łączy się to z przekonaniem, że dla naukowego wyjaśnienia zjawiska społecznego, jakim są środowiska emigrantów w ogóle, a środowiska emigracji polonijnej w szczególności, w pierwszym rzędzie przydatne są analizy dotyczące przemian i petryfikacji cech tych grup w starych autochtonicznych społecznościach, które przeważają w Europie, Azji i Afryce. Logicznie słuszne wydaje się przyjęcie założenia, że dopiero prawidłowości ustalone w tych kontekstach mogą być z pożytkiem zastosowane do analizy takich przemian, w których (jak w wa-

³ R. Park, *Human Migration and the Marginal Man*. „The American Journal of Sociology” t. 33, 1928.

⁴ E. V. Stonequist, *The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict*. New York 1961 (I wyd. 1937).

runkach amerykańskich lub australijskich) każda z grup swą odrębnością w takim samym stopniu przystosowuje się do innych grup, w jakim sama stanowi komponentę wytworzenia dla siebie i dla innych owych warunków przystosowania.

Jak wiadomo, Polska i Polacy jawili się w literaturze naukowej XIX w. przede wszystkim jako tzw. „kwestia polska”. Dlatego też wszelkie rozważania ogniskowały się głównie wokół problemów ziem polskich pozostających pod zaborami. Ten nurt zainteresowań, kontynuowany zresztą aż do II wojny światowej przez opracowania problemów Polaków żyjących w tym okresie jeszcze w obrębie państwa niemieckiego, nie mieści się w obrębie zainteresowań Polonią. Przyjęło się bowiem uważać za Polonię zbiorowość złożoną z Polaków-immigrantów w pierwszym lub dalszych pokoleniach, zamieszkałych na terytorium nigdy przez nich nie uważanym za własne terytorium etniczne. W związku z polską emigracją polityczną pojawiać się natomiast zaczęły opracowania, które wyjaśniały przyczyny jej pojawienia się i rolę. Do takich zaliczyć można prace M. Sokolnickiego⁵ i J. Kucharzewskiego⁶. O tym, że objaśnienia takie były potrzebne, świadczyć może fakt, iż G. Flaubert w swoim *Dictionnaire des idées reçues* zanotował definicję: „Émigrés: gagnaient leur vie à donner des leçons de guitare et à faire la salade”. Ten zespół opracowań historycznych był kontynuowany w opracowaniu I. Walczewskiego⁷ w związku z opisem powojennej sytuacji deportowanych na roboty do Niemiec Polaków.

Polacy, jako grupa emigrantów na obcym terytorium etnicznym, stali się przedmiotem zainteresowań naukowych najwcześniej chyba ze strony nauki państwa zaborczego, w związku z ich migracjami z terenu zaboru w głąb państwa. Chodzi tu o Polonię westfalską, której poświęcone są opracowania J. V. Bredta⁸, F. Schulze⁹, L. Bernharda¹⁰, St. Wa-

⁵ M. Sokolnicki, *Les origines de l'émigration polonaise 1831 - 1832*. Paris 1910; por. też T. Piotrowski, *Documents pour l'étude de l'immigration polonaise de 1831 en France*. „Cahiers de Travaux et Documents de l'INED” nr 2/1947, ss. 43 - 75.

⁶ J. Kucharzewski, *Les Polonais en Suisse au XIXe siècle*. Lausanne 1916; por. też G. Weber, *Die polnische Emigration in XIX Jahrhundert*, Essen 1937.

⁷ I. Walczewski, *Destin tragique des Polonais déportés en Allemagne. La crise de la famille polonaise dans les camps de personnes déplacées en Allemagne: causes, conséquences, espoirs*. Paris 1951.

⁸ J. V. Bredt, *Die Polen im rheinisch-westfälischen Steinkohlenbezirk*. München 1901; tenże, *Die Polenfrage im Ruhrkohlengebiet*. Leipzig 1909.

⁹ F. Schulze, *Die polnische Zuwanderung im Ruhrrevier und ihre Wirkungen*. München 1909 (praca doktorska).

¹⁰ L. Bernhard, *Die Polenfrage*. „Bulletin trimestriel de l'Association Internationale pour la lutte contre le chômage” nr 4/1912.

⁵ Przegląd Zachodni nr 5 - 6/77

chowiaka¹¹. Zainteresowanie to kontynuowane było także w czasach późniejszych, gdy państwowość niemiecka przeżywała różne koleje losu. W czasie II wojny światowej, gdy w oficjalnym języku III Rzeszy nawet na ziemiach polskich nie istnieli Polacy jako naród (jak wiadomo, posługiwano się określeniem „nie-niemiecka ludność Generalnej Guberni”) ukazało się opracowanie E. Frankego¹² o Polakach w Zagłębiu Ruhry. Zaraz po wojnie, gdy państwo niemieckie nie istniało, W. Brepohl¹³ opublikował obszerne opracowanie, zawierające m. in. mapę przedstawiającą nasycenie Zagłębia Ruhry ludnością, której językiem ojczystym był język polski. Publikacja dotycząca Polaków w Zagłębiu Ruhry, napisana przez H. Wehlera¹⁴, ukazała się także w RFN. Należy zaznaczyć, że państwo to przyjęło w konstytucji zasadę, iż ten, kto ma obywatelstwo niemieckie jest automatycznie Niemcem i w nawiązaniu do tej zasady statystyki RFN nie uwzględniają konsekwentnie występowania jakichkolwiek mniejszości narodowych względnie językowych wśród obywateli RFN. Wydaje się, że problematyka Polonii — nawet, gdzie była ona w sposób oczywisty napływową grupą emigrantów podobnie jak w innych krajach Europy zachodniej — traktowana była w nauce niemieckiej marginesowo, zawsze przez pryzmat konfrontacji ogólnonarodowej.

Stosunkowo najobszerniejsza i najbardziej różnorodna jest literatura omawiająca problemy najliczniejszej w Europie zachodniej Polonii francuskiej. Jako najwcześniejsze opracowanie podawana jest praca J. Rozwasowskiego¹⁵ (Rozwadowskiego?), a następnie prace Cz. Kaczmarka¹⁶, T. Chromeckiego¹⁷, A. Wyleżyńskiej¹⁸, S. Niklewskiego¹⁹. Wszystkie te studia powstały w ciągu trzech lat, dostarczając wielu zestawień i cennych materiałów opisowych. Szczególnie pełne dane liczbowe o emigracji polskiej przynosi książka Cz. Kaczmarka, która uwzględnia także infor-

¹¹ St. Wachowiak, *Die Polen in Rheinland und Westfalen*. München 1916 (praca doktorska); por. tenże, *Polacy w Westfalii i Nadrenii*. Poznań 1917.

¹² E. Franke, *Die Polnische Volksgruppe im Ruhrgebiet (1870 - 1940)*. W: *Das Jahrbuch des Arbeitswissenschaftlichen Instituts der Deutschen Arbeitsfront* t. 2, 1940/41, ss. 373 - 378.

¹³ W. Brepohl, *Der Aufbau des Ruhrvolkes im Zuge der Ost-West-Wanderung*. Recklinghausen 1948.

¹⁴ H. Wehler, *Die Polen im Ruhrgebiet*. „Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” nr 2/1961.

¹⁵ J. Rozwasowski, *L'immigration polonaise en France*. Lille 1927.

¹⁶ Cz. Kaczmarek, *L'émigration polonaise en France après la guerre*. Paris 1928.

¹⁷ T. Chromecki, *Le problème de l'émigration polonaise et la France*. Paris 1929 (praca doktorska, prawo).

¹⁸ A. Wyleżyńska, *L'émigration polonaise en France*. Alençon 1929.

¹⁹ S. Niklewski, *La réglementation de l'immigration des travailleurs polonais en France*. Nancy 1930 (praca doktorska, prawo).

macje o emigracji w innych krajach i porównuje dane oficjalne krajów emigracji z polskimi spisami konsularnymi, dość skrupulatnie prowadzonymi w owym czasie. Pierwsze, bardziej wyczerpujące przedstawienie stanu emigracji polskiej we Francji wyszło spod pióra autora nie będącego Polakiem — G. Mauco²⁰ i zawiera istotne materiały opisowe i cenną dokumentację fotograficzną. Serię prac o Polonii francuskiej pisanych przez Polaków w języku francuskim kontynuują opracowania L. Poszwy²¹, R. Zuber²², S. Vlocevskiego²³ (Włoszczewskiego) i H. J. Sinickiego²⁴. W dalszym ciągu jest to jednak opisywanie zjawiska socjologicznego, jakim była migracja, a nie wyjaśnianie socjologicznego problemu migracji w konkretnych uwarunkowaniach dotyczących Polonii w danym kraju osiedlenia. Problemowo, ale raczej jako zagadnienie demograficzne, przedstawił te sprawy S. Fogelson²⁵ na Międzynarodowym Kongresie Ludnościowym. Aż do II wojny światowej emigracja traktowana była w nauce krajów osiedlenia tylko jako problem ogólny, nie rozpatrywano jej pod względem specyfiki poszczególnych grup narodowych. Zainteresowanie Polonią nadal wykazują tylko autorzy polscy, a przez nich rozpatrywana bywa głównie w odniesieniu do realiów społeczno-gospodarczych Polski, a w małym stopniu jako konfrontacja kultur narodowych w kraju osiedlenia. Dokumentacją obecności polskiej i jej konsekwencji politycznych dla Polski jest broszura B. Wierzbiańskiego²⁶, wydana w czasie wojny przez Światowy Związek Polaków Zagranicą.

Dopiero po II wojnie światowej badania nad Polonią w Europie zachodniej zaczynają wyraźniej nawiązywać do socjologicznej teorii narodu. Właściwie czyniono to i uprzednio, ale w taki sposób, że ich istota ulegała skompensowaniu przez bardziej ogólną problematykę. Nawiązywała do naturalizmu socjologicznego przez uwypuklenie znaczenia mitu wspólnego pochodzenia, co prowadziło albo do zdyskredytowanych koncepcji rasistowskich, albo — w formie bardziej krytycznej i podlegającej nie tak jednostronnym interpretacjom — do śledzenia asymilacji, zwłaszcza na podstawie wskaźników małżeństw mieszanych. Większość socjologicznych opisów prowadzić mogła do na wpół mechanistycznych wnios-

²⁰ G. Mauco, *Les étrangers en France*. Paris 1932.

²¹ L. Poszwa, *L'immigration polonaise agricole en France*. Paris 1935.

²² R. Zuber, *La main-d'oeuvre étrangère en France: immigration polonaise*. „Revue des sciences politiques” nr 2/1935.

²³ S. Vlocevski, *L'établissement des Polonais en France*. Paris 1936; tenże, *Les mineurs polonais en France avant, pendant et après la guerre*. Lens 1935.

²⁴ H. J. Sinicki, *Le Problème de l'émigration polonaise*. Nancy 1938 (praca doktorska, prawo).

²⁵ S. Fogelson, *Les migrations et leur rôle démographique en Pologne 1871 - 1936*. W: *Congrès International de la Population*. Paris 1937, t. 4, ss. 126 - 137.

²⁶ B. Wierzbiański, *Nine Millions Poles Abroad*, London 1943.

ków, jakoby wiele problemów wynikało z samego faktu bliskości przestrzennej i przemieszania, przy założeniu konstytutywnej roli czynnika styczności przestrzennej. Sformułowane w Europie przez E. Renana subiektywne kryterium przynależności narodowej rozwinięte zostało szczególnie w warunkach amerykańskich, w których fakt utrzymywania się odrębnej świadomości równoprawnych komponent etnicznych wydawał się szczególnie psychologiczny w swej istocie. Zwrócono w związku z tym uwagę na psychopatologię emigrantów. Negatywne skutki społeczne migracji w niektórych środowiskach wyjaśniano czasem przez zbyt ogólne traktowanie ich w ramach wprowadzonego przez E. Durkheima pojęcia „anomalii”, do którego nawiązywało w gruncie rzeczy wspomniane już pojęcie marginalności. Tak rozumiane bywały tezy W. I. Thomasa i F. Znanieckiego, choć wydaje się, że przeważa w nich europejski i polski punkt widzenia F. Znanieckiego o dezorganizujących skutkach wyrwania z historyczno-kulturowego kontekstu własnej kultury narodowej istotnych dla wszystkich ludzi, nie tylko dla badanej grupy polskich emigrantów. Równocześnie europejski historyzm w swej skrajnej postaci słusznie atakowany był ze stanowiska marksistowskiego za mylne i służebne klasom posiadającym podporządkowywanie antagonizmów klasowych solidaryzmem narodowym. Na tle tych rozbieżnych koncepcji rysuje się jednak jakiś trend rozwojowy wyznaczony bardziej przez historię niż przez samą teorię. Utworzenie się rynku kapitalistycznego umożliwiło ongiś masom pracującym ugruntowywanie się ich świadomości narodowej wobec znacznego zwiększenia możliwości konfrontacji z przedstawicielami innych narodowości. Przeoranie Europy przez wojny napoleońskie doprowadziło do refleksji nad istotą narodowości, jako wspólnego mianownika dla partykularyzmów państweczek niemieckich, lub włoskich. Pierwsza wojna światowa spowodowała rozsadzenie państw wielonarodowościowych względnie ich reorganizację na prawnie określonych zasadach federalnych. W czasie II wojny światowej okazało się konieczne zaakceptowanie prawa do kontynuowania zlikwidowanej przemocą państwowości w ramach ruchu oporu i w drodze prawnomiędzynarodowej przez uznanie rządu emigracyjnego. U schyłku tej wojny francuski autor J. T. Delos²⁷ formułuje bodaj po raz pierwszy w swym dwutomowym dziele tezę, że istnieją niezbywalne *droits de l'homme, du citoyen et du national*. Pojawiają się nowe akcenty w badaniach nad grupami emigracyjnymi w ogóle, a nad Polonią w szczególności. Polonia zachodnioeuropejska staje się przedmiotem zainteresowań badawczych wielu naukowców, nie tylko polskich i to w szczególności specjalistów-socjologów, posługujących się metodami i technikami badawczymi typowymi dla tej dyscypliny naukowej.

²⁷ J. T. Delos, *Le problème de civilisation — la nation*. Paris 1944.

Impuls początkowy do bardziej wyspecjalizowanych studiów nad Polonią dali znów autorzy polscy piszący w językach obcych, zapewne w nadziei dotarcia do szerszych kręgów odbiorców. W. Bartoń²⁸ omawiając kryzys praktyk religijnych wśród Polonii francuskiej wyprzedził znacznie badania J. J. Mola²⁹ wskazujące na około 25-procentowy spadek tych praktyk u emigrantów polskich i włoskich. J. Berent³⁰ opracował zagadnienie polsko-brytyjskich związków małżeńskich, co było dla Polonii brytyjskiej problemem tym bardziej aktualnym, że wśród powojennej Polonii w Anglii i Walii było 33% kobiet-Polek, a w Szkocji tylko 17%. Metodologia tego problemu związała się nawet w literaturze socjologicznej później z nazwiskiem polskiego autora, J. Zubrzyckiego³¹ jako „wskaźnik małżeństw interetnicznych Price'a i Zubrzyckiego”. Nurt zainteresowania patologią społeczną środowiska polonijnego zaprezentował M. Lechat³², który badał region przemysłowy Hainaut w Belgii. Polacy stanowili tam 17% z 20 tys. cudzoziemców, a dopuszczali się 40% przed wojną i 24% po wojnie wszystkich przestępstw popełnianych przez obcokrajowców. Autor ten dodaje, że polegały one najczęściej na pobiciu innych cudzoziemców. E. Delasalle³³ zajęła się problemami pracy robotnic zatrudnionych w przemyśle tekstylnym w Lille, z których 25% stanowiły imigrantki, a ponad 6% z Polski. Zgodnie z panującą w nauce zachodniej tendencją pojawiają się również opracowania poświęcone badaniom przejawów niedostosowania przedstawicieli Polonii do nowych warunków życia i wynikłych z tego powodu chorób psychicznych. F. F. Kino³⁴, badając psychozy uchodźców w Wielkiej Brytanii, opiera się

²⁸ W. Bartoń, *La crise religieuse des ouvriers polonais en France*. Paris 1947 (rękopis w Bibliotece Instytutu Katolickiego w Paryżu).

²⁹ J. J. Mol, *The Decline of Religious Participation of Migrants*. „Migrations Internationales” t. 3 nr 3/1965, ss. 137 - 146.

³⁰ J. Berent, *A Study of the Successfulness of Polish-British Marriages*. London 1950 (niepublikowane, w *Polish Research Centre Library* w Londynie).

³¹ Ch. A. Price, J. Zubrzycki, *The Use of Inter-marriage Statistics as an index of assimilation*. „Population Studies” t. 16, nr 1/1962, ss. 58 - 69; St. Lieberman, *The Price-Zubrzycki Measure of Ethnic Inter-marriage*. „Eugenic Quarterly” t. 13, nr 2/1963, ss. 92 - 100.

³² M. Lechat, *Le mouvement étranger en Belgique*. „Revue de l'Institut de Sociologie” nr 2 - 3/1950, ss. 345 - 390.

³³ E. Delasalle, *Le travail de la femme dans l'industrie textile et du vêtement de l'arrondissement de Lille*, Loos 1951.

³⁴ F. F. Kino, *Les psychoses des réfugiés en Grande Bretagne: Les réactions paranoï des étrangers*. W: *Personnes déplacées*, ed H. B. M. Murphy, Paris 1955, ss. 212 - 219 (artykuł oparty w dużej mierze na badaniach chorych Polaków z Polskich Sił Zbrojnych); por. też M. Bülbbring, E. Nagy, *L'accueil des réfugiés par la collectivité britannique*. Tamże ss. 122 - 134.

głównie na materiałach z badań nad chorymi z Polskich Sił Zbrojnych w W. Brytanii, a H. B. M. Murphy³⁵ stwierdza większą wrażliwość tej grupy podając, że wśród zbadanych uchodźców polskich na 12 tys. mężczyzn było 44‰ zachorowań usprawiedliwiających przyjęcie do szpitali psychiatrycznych, a odpowiednio wśród 10 tys. kobiet 36‰ zachorowań. Dla porównania — wśród uchodźców ukraińskich było tylko 28‰ zachorowań na 10 tys. mężczyzn i 24‰ zachorowań wśród 5 tys. kobiet. Z. Almeida³⁶ zaproponował ostatnio w związku z tym wprowadzenie specjalnego terminu „sinistroza” na określenie „choroby przemieszczenia, zarazem stanu depresji, hysterii, hipochondrii i rewindykacji, stanu, który objawia się u chorego przez udawanie somatycznych stanów chorobowych z rzeczywistymi lub fantastycznymi cierpieniami”.

Tom prac, w którym opublikowano wspomniane wyżej artykuły, był częścią całej grupy studiów poświęconych uchodźcom (tzw. „dipisom”, tj. *displaced persons*, osobom, które rzucone zostały na obczyznę w wyniku wojennych losów, a które z różnych przyczyn zrezygnowały z repatriacji). Już w czasie II wojny światowej E. M. Kulischer³⁷ podał podstawowe dane o uchodźcach, osobach przesiedlonych, jeńcach i robotnikach przymusowych, którzy zmienili miejsce swego pobytu wyszczególniając także dane o Polakach. Za najbardziej wyczerpujące opracowanie powojennych danych o uchodźcach uchodzi w literaturze europejskiej obszerne dzieło J. Vernant³⁸, zawierające również informacje o Polakach. Pewne dane znaleźć można także w opracowaniu R. Remouchamps³⁹; warto odnotować, że na 21 przebadanych przez tego autora rodzin było 10 rodzin polskich, 3 jugosłowiańskie, 6 ukraińskich i 2 łotewskie zamieszkałych razem w obrębie tzw. „miasteczka europejskiego” dla uchodźców. Jeżeli proveniencja ideologiczna pozostałych rodzin była taka, jak się tego można domyślać (nacjoniści służyący hitleryzmowi), mogłoby to stanowić pewne wytłumaczenie owej odnotowanej przez M. Lechat „agresywności” Polaków. O polskich uchodźcach w Belgii traktuje również opracowanie

³⁵ H. B. M. Murphy, *Les psychoses des réfugiés en Grande Bretagne: Les admissions dans les hôpitaux psychiatriques*. Tamże ss. 187 - 211.

³⁶ Z. Almeida, *Les "sinistroses" chez les travailleurs immigrés*. W: *Colloque International sur les Travailleurs étrangers en Europe occidentale*. Paris 1976. Dodać można, że od 1955 r. działa w Paryżu wyspecjalizowane towarzystwo naukowe — *Société internationale d'ethnopsychologie normale et pathologique*.

³⁷ E. M. Kulischer, *The Displacement of Population in Europe*. Montreal 1943.

³⁸ J. Vernant, *Les réfugiés dans l'après guerre*. Monaco 1954.

³⁹ R. Remouchamps, *Le village européen pour personnes déplacées à Aix-la Chapelle*. Liège 1960 (praca dyplomowa z socjologii, przechowywana w Bibliotece Uniwersytetu w Liège).

P. Szebeni⁴⁰, jednakże problem ten ujęto zbyt marginalnie i przytoczono mało danych, choć Polacy stanowili 51⁰/₀ badanej zbiorowości uchodźców. Warto tylko zaznaczyć, że wśród grupy polskiej 19⁰/₀ kobiet i 15⁰/₀ mężczyzn były to osoby rozłączone ze swymi małżonkami, zaś 5⁰/₀ kobiet i 36⁰/₀ mężczyzn pozostawało w związkach małżeńskich z przedstawicielami innej niż polska narodowości. Do prac traktujących w całości lub częściowo o uchodźcach polskich na zachodzie Europy zaliczyć można również opracowania pióra J. A. Tannahila⁴¹, F. M. Wilsona⁴² i S. Pattersona⁴³, w których określono tych uchodźców jako emigrantów politycznych. Podobny punkt widzenia reprezentowała Polonia brytyjska. Być może, właśnie ujęcie spraw Polonii zachodnioeuropejskiej w aspekcie politycznym przyczyniło się do większego zainteresowania się nimi nie tylko autorów polskich. Ci ostatni publikują jeszcze opracowania ogólnie informujące i porządkujące historię polskiej emigracji oraz dane o jej skupiskach i ich organizacji⁴⁴. Równocześnie jednak, zwłaszcza w dziesięcioleciu 1953 - 1963, znaczące i ściśle socjologiczne zainteresowanie sprawami Polonii zachodnioeuropejskiej objawiają znani socjologowie zachodni.

Ową serią znaczących monografii socjologicznych dotyczących Polonii w Europie zachodniej otwiera obszerne i gruntowne opracowanie R. Clémensa i współpracowników⁴⁵ na temat asymilacji kulturowej Polaków

⁴⁰ P. Szebeni, *Milieux d'integration de réfugiés politiques*. Liège 1963/64 (praca dyplomowa, jw.); por. też G. G. Closson, *Belges et étrangers à Cheratte*. Liège 1953 (praca dyplomowa, jw.).

⁴¹ J. A. Tannahil, *European voluntary workers in Britain*. Manchester 1958.

⁴² F. M. Wilson, *They came as strangers. The story of refugees to Great Britain*. London 1959.

⁴³ S. Patterson, *The Polish Exile Community in Britain*. „The Polish Review” t. 6, nr 3/1961, ss. 69 - 97; por. także tamże, *Immigration and Race Relations in Britain (1960 - 1967)*. London 1969.

⁴⁴ R. Poignant, *L'immigration polonaise dans le Pas-de-Calais*. Mémoires de stage de l'Ecole Normale d'Administration, Paris 1948; por. tenże, *L'immigration polonaise dans le Pas-de-Calais*. „Populations” nr 4/1949, ss. 157 - 162; J. Zubrzycki, *Emigration from Poland in the XIX and XX Centuries*. „Population Studies” nr 3/1953, ss. 248 - 272; tenże, *Across the Frontiers of Europe*. W: *The Cultural Integration of Immigrants*, red. W. Borrie. Paris 1959, ss. 159 - 180; B. Helczyński, *Organisation, Institutionen und Tätigkeit der polnischen Emigration auf dem Gebiet der Wissenschaft*. W: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1965 nr 13 (3), ss. 367 - 371.

⁴⁵ R. Clémens, G. Vosse-Smal, P. Minon, *L'assimilation culturelle des immigrants en Belgique. Italiens et Polonais dans la région liégeoise*. Travaux du Séminaire de sociologie de la Faculté de droit de Liège t. 3, Liège 1953; współpracownikami przy badaniach nad Polonią i ich opracowywaniu byli także: J. Pauss,

i Włochów w prowincji Liège w Belgii. Praca ta powstała z tej samej inspiracji UNESCO, co wydane nieco później wyniki badań francuskich prowadzonych przez *Institut National d'Etudes démographiques* w Paryżu. W obu pracach zajęto się najliczniejszymi grupami starszej (Polacy) i nowszej imigracji (Włosi). W opracowaniu o Polonii belgijskiej starano się zbadać wpływ styczności przestrzennej w miejscu zamieszkania oraz wspólnoty pod względem pracy zawodowej lub zakładu pracy na asymilację imigrantów. Wielkość i stopień homogeniczności skupisk imigrantów oraz dawność fali emigracyjnej i jej charakterystyka demograficzna są tylko zmiennymi pomocniczo określającymi charakterystykę grup. Opracowanie pomyślane było w ten sposób, że studia nad różnymi grupami imigrantów miały doprowadzić do sformułowania ogólniejszych wniosków o procesie asymilacji w ujęciu dychotomicznym i przeciwstawieniu Belgowie — cudzoziemcy. Rezultaty okazały się właściwie negatywne. Stwierdzono, że w zasadzie wszystkie uwzględnione zmienne były podporządkowane etnicznym odrębnościom badanych grup. Szczególnie mocno zarysowało się to w wypadku Polonii. W tej sytuacji najbardziej wyraziste diagnostycznie okazały się materiały z badań nad stosunkiem Belgów do cudzoziemców, w którym również można było dostrzec znaczne zróżnicowania ze względu na przynależność narodową imigrantów.

Po tej właśnie linii poszły badania francuskie, których owocem było dzieło A. Girarda i J. Stoetzela⁴⁶. W przedmowie do tej pracy A. Sauvy wyznacza pole badań nad asymilacją imigrantów pomiędzy biegunami ustanowionymi przez integrację w jednym narodzie różnych grup narodowościowych (jak w wypadku Szwajcarii) a rasistowskim dążeniem do zachowania „czystości rasy”. Równocześnie krytykuje on liberalne potraktowanie problemu w myśl znanej zasady, że nie zajęcie stanowiska jest już zajęciem stanowiska, co stanowi (mało dotąd dostrzeżony) znaczny wyłom w tak powszechnej na zachodzie i tradycyjnej we Francji zasadzie akceptacji subiektywnego kryterium przynależności narodowej. W

A. M. Davister-Gérard, R. Melin i V. Bronowski. Por. też: R. Clémens, *L'assimilation des Italiens et des Polonais dans la région liégeoise*. W: *Études européennes de population* 1954, ss. 342-350; P. de Bie, *L'assimilation des ouvriers mineurs italiens et polonais en Belgique. Notes sur une enquête*. W: *Études européennes de population* 1954, s. 34.

⁴⁶ A. Girard, J. Stoetzel, *Français et immigrés. L'attitude française. L'adaptation des Italiens et des Polonais*. INED — Travaux et documents z. 19, Paris 1953; *Français et immigrés. Nouveaux documents sur l'adaptation. Algériens — Italiens — Polonais. Le Service social d'aide aux étrangers*. INED — Travaux et documents z. 20, Paris 1954; por. też M. Perrot, *Les rapports des ouvriers français et des ouvriers étrangers 1871-1893*. „Bulletin de la Société d'histoire moderne” 1960 r.; A. Girard, *Attitudes des Français à l'égard de l'immigration étrangère*. „Population” nr 5/1971; *Les étrangers chez nous. Les rapports entre Français et étrangers. Réactions de militants et réactions populaires*. Lille 1973.

pracy poszukuje się zatem wyjaśnienia stopnia zaawansowania procesów asymilacyjnych przede wszystkim w ujęciu psychologicznym. Doprowadziło to do określenia Polonii francuskiej jako grupy — w większym stopniu, niż inne — zaadaptowanej, a nie zintegrowanej. I znów wyjaśnienia tego faktu, nie zdeterminowanego przecież nawet rzucającymi się w oczy przy pierwszym kontakcie różnicami rasowymi, należy szukać — dodajmy — w głębszych uwarunkowaniach kulturowo-historycznych i kontekstu klasowego, które leżały u podłoża takich stanów świadomości.

Dalsze badania socjologiczne nad Polonią zachodnioeuropejską nie poszły jednak w tym kierunku. We Francji wytyczoną drogą poszło opracowanie R. Boudon i współpracowników⁴⁷, a w pewnej mierze także prace francuskie autorów polskich: Z. Rapackiego⁴⁸, Ch. Wisniewskiego⁴⁹ i ostatnio J. Gruszyńskiego⁵⁰. Mimo stosunkowo niewielkiej liczebności, interesujących opracowań doczekała się Polonia duńska w pracach N. Klara⁵¹ i zwłaszcza G. Nellemanna⁵². Lukę w obrazie licznej Polonii brytyjskiej zapełniło uznane i często cytowane opracowanie J. Zubrzyckiego⁵³ odwołujące się — jak zwykle u autorów polskich — w większym stopniu do kontekstu historycznego polskiej emigracji. Obszarniejsze wyniki badań nad Polonią belgijską przedstawili również autorzy flamandzcy: C. Kortleven⁵⁴ i zwłaszcza B. Claes⁵⁵. Ten ostatni autor próbuje wprowadzić nowe określenia stopnia asymilacji badanych grup imigran-

⁴⁷ R. Boudon, A. Horine, A. Majewski, *Ostricourt — pré-enquête sur l'émigration polonaise en France du Nord* 1962. Lille 1963.

⁴⁸ Z. Rapacki, *Les problèmes de l'émigration polonaise en France*. „La revue socialiste” nr 110/1957, ss. 302 - 313, i nr 111/1957, ss. 395 - 408.

⁴⁹ Ch. Wisniewski, *Assimilation de la main d'oeuvre polonaise dans la région du Nord 1919 - 1939*. Lille 1969; por. też J. Defrenne, M. N. Dufetel, *Les étrangers dans les régions du Nord, Pas-de-Calais*. Lille 1973.

⁵⁰ J. Gruszyński, *Problèmes de l'intégration des trois générations des Polonais au cours de la période 1919 - 1975*. Paris 1975. (praca doktorska w Uniwersytecie Paryskim).

⁵¹ N. Klar, *Polakerne i Denmark*. København 1963.

⁵² G. Nellemann, *Polish Immigrants in Denmark*, „Folk” t. 7, 1965; tenże, *Den Danske Invandring til Lolland-Falster*. Lolland Falsters historiske Samfund Aarborg t. 54, 1967; prace te są rezultatem szerokich badań prowadzonych w latach 1963 - 66 przez *Dansk Folkemuseum* i Duński Narodowy Instytut Badań Socjologicznych; por. też uprzednie prace: J. Klæssens, *Mine polakminder fra Lolland—Falster*. Lolland—Falster historiske Samfund Aarborg t. 36, 1949; V. Kolbye, *Svensk og polsk Arbejdskraft til Lolland—Falsters Roemarker*, tamże t. 37, 1950; G. Wiingard, *Polske dage*. København 1928.

⁵³ J. Zubrzycki, *Polish immigrants in Britain. A study of adjustment*. The Hague 1956.

⁵⁴ C. Kortleven, *De aanpassing van de Polen in de Limburgse mijnstreek*. Brussel 1959 (praca doktorska w *Katolieke Sociale School voor Vrouwen*).

⁵⁵ B. Claes, *De sociale integratie van de italiaanse en poolse immigranten in Belgisch-Limburg*. Hasselt 1962.

tów. Ustalił on — według dość apriorycznych założeń — idealny przebieg krzywych procesu, obejmującego konflikt, adaptację oraz asymilację i porównuje z nim krzywe, stanowiące rezultat empirycznych badań. Dane zostały zestawione dla całości badanych zbiorowości oraz według płci, wieku i okresu pobytu w Belgii.

Można przypuszczać, że brak większych sukcesów w wyjaśnieniu utrzymujących się odrębności Polonii zachodnioeuropejskiej spowodował pewną dozę zniechęcenia wśród badaczy, zwłaszcza obcych. Pojawiają się przyczynki o charakterze raczej historycznym, dostarczające ciekawych informacji o grupach polonijnych w różnych środowiskach i epokach, ale nie dostarczające już ogólniejszego spojrzenia na badane problemy. Można tu wymienić artykuł R. Kutschery⁵⁶ i względnie ciekawą informację J. Mièvre⁵⁷ o polskich jeńcach i robotnikach przymusowych w liczbie 16 tys., którzy według planów hitlerowskich mieli stanowić siłę roboczą w wywłaszczonych bezprawnie majątkach ziemskich zachodniej Francji ok. 1943 r. Interesującą próbę zbadania odbicia stosunków polsko-francuskich w literaturze stanowić może sygnalizowana ostatnio praca Z. Markiewicz⁵⁸, wydana zresztą w nakładzie własnym autorki. Odnosić też należy osobne opracowania poświęcone polskim emigrantom pochodzenia żydowskiego w Danii (M. Reynolds⁵⁹) oraz w W. Brytanii (B. Gainer⁶⁰). Najnowsze opracowania ogólne coraz bardziej pomijają jednak obecność Polonii w Europie zachodniej. B. Granotier⁶¹, P. Calame⁶², J. Bonnet⁶³ widzą przede wszystkim problemy najnowszych, wielkich migracji siły roboczej w Europie zachodniej. Stanowią one dziś problem zarówno ekonomiczny, jak i społeczny. Imigranci zachowują często własne obywatelstwo, przez co są uchwytni na gruncie oficjalnych statystyk, które nie uwzględniają najczęściej danych o języku lub przy-

⁵⁶ R. Kutschera, *Konfinierte Polen in Linz*. W: *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1965, ss. 191 - 222.

⁵⁷ J. Mièvre, *L'Ostland en France durant la IIe Guerre mondiale. Une tentative de colonisation agraire allemande en zone interdite*. „Annales de l'Est” mémoire 46, Nancy 1973.

⁵⁸ Z. Markiewicz, *L'image de la Pologne chez quelques écrivains français 1764 - 1872*. Nancy 1970.

⁵⁹ M. Reynolds, *Reluctant Emigrés*. „The New Republic” R. 162 (18), z. 2889/1970.

⁶⁰ B. Gainer, *The Alien Invasion: The Origins of the Alien Act of 1905*. New York 1972.

⁶¹ B. Granotier, *Les travailleurs immigrés en France*. Paris 1970.

⁶² P. Calame, *Les travailleurs étrangers en France*. Paris 1972.

⁶³ J. Bonnet, *L'immigration dans la France contemporaine. Travaux récents et directions de recherches*. „Les cahiers d'histoire” nr 2/1974; zaznacza się również tendencja do wyodrębniania historycznego kontekstu migracji w osobny nurt demografii historycznej, szczególnie w ramach *Société de Démographie Historique*, wydającego od 1966 r. *Annales de démographie historique*.

należności etnicznej i nie zajmują się w jakikolwiek sposób cudzoziemcami naturalizowanymi. Nowi imigranci mogą być przedmiotem badań w ujęciu ekonomicznym, ich znaczenie jest aktualne i niekwestionowane w tym względzie zarówno dla krajów emigracji, jak i dla krajów imigracji. Problemem społecznym stają się dopiero o tyle, o ile ich oznakowanie kulturowe, cywilizacyjne, językowe, antropologiczne nie pozwala ich pozostawić w samotności ze swymi trudnościami. Humanitarne, tak często deklarowane podejście, rodzi się dopiero w obliczu „zagrożenia” dawnych państw kolonialnych kolonizacją *à rebours*, przez ludność ich dawnych kolonii, sygnalizowaną przez Ch. Morazé⁶⁴.

Polonia mając już za sobą okres adaptacji do systemu szkolnego krajów osiedlenia, nie jest także objęta nowymi badaniami nad rolą adaptacji szkolnej w procesach asymilacji. Nie wiadomo, czy zainteresowanie Polonią powróci nawet wobec pojawiającej się w związku z tymi badaniami tendencji, do ujmowania spraw imigrantów w kategoriach dominacji i podporządkowania, ich zakresu i rozmiarów w konkretnych relacjach grup narodowościowych⁶⁵.

Dla polskiego czytelnika zbyt rzadko bywały wymieniane publikacje, jakie na temat Polonii ukazały się ostatnio w Polsce, także w językach obcych. Dobrze, że badania te nabierają rozmachu, mimo że nawet lewicowe, zachodnie opracowanie *CEDETIM (Centre d'études anti-impérialistes)*⁶⁶ określa Polonię francuską jako grupę, której czynniki asymilacji nie są i nie będą w bliskiej przyszłości typowe dla żadnej innej grupy imigrantów. Wydaje się, że badanie Polonii zachodnioeuropejskiej może być mimo tego szczególnie płodne i to w sposób dla socjologa wyjątkowo atrakcyjny, bo w aspekcie wyjaśniającym i humanitarnym zarazem. Zespół polskich doświadczeń narodowych polegających na umiejętności widzenia odniesień narodowych nie tylko w związku z odniesieniami państwowymi, układów stosunków nadrzędności i podrzędności zarówno w skali klasowej, jak w skali narodowej, różnych szczebli autonomizacji i mistyfikacji świadomości narodowej bez oderwania od jej konkretnych i obiektywnych uwarunkowań może się tu okazać bardzo pomocny. Pod warunkiem jednak, że będzie tu w dużej mierze proponowany i upowszechniany nowy kod pojęciowy, a dalsze badania nie pójdą po linii sprawiającej wrażenie idiograficznego partykularyzmu lub po linii nagina-

⁶⁴ Ch. Morazé, *Introduction aux études inter-ethniques*, „Ethnies” t. 2, 1972, ss. 21 - 34.

⁶⁵ A. Rose, *Migrants in Europe, problems of acceptance and adjustment*. Minneapolis 1969; zwłaszcza zaś M. Catani, *L'alphabétisation des travailleurs étrangers. Une relation dominant-dominé*. Paris 1973.

⁶⁶ J. Y. Barrère, M. Bridier, E. Courdurier, G. Massiah, M. Vil-laz, *Les immigrés. Contribution à l'histoire politique de l'immigration en France*. Paris 1975 (ss. 71 - 80 o emigracji polskiej).

nia się nie najlepszych tradycji pojęciowych socjologii zachodniej w tym zakresie.

Niedostatkami socjologicznych badań nad Polonią w Europie zachodniej wydaje się przede wszystkim ogólnikowość, sprowadzająca się do przeciwstawiania wszystkich mniejszości jednocześnie — większości danego kraju. Takie dychotomiczne widzenie skłania do badania bardziej stopnia i zakresu odczuwalności świadomościowej, ekonomicznej i politycznej danej grupy imigrantów dla społeczeństwa przyjmującego, niż badania istoty historyczno-kulturowej relacji dwóch kontaktujących się grup etnicznych. Dzieje się tak czasem i wtedy, gdy intencją autora jest wykazanie bezzasadności takiego dychotomicznego spojrzenia przez samo jego zaprzeczenie — podobnie jak uprawnienia zastrzeżone dla „niedotykalnych” w Indiach przyczyniają się do podtrzymywania ich wyobcowania. Nie bada się stopnia i zakresu w z a j e m n y c h konfrontacji kulturowych, lecz tylko stopień i zakres, w jakim dana grupa różni się jeszcze od społeczeństwa przyjmującego. Dlatego nadal wyraziste różnice rasowe lub religijne wysuwane są na plan pierwszy, a w odniesieniu do innych grup mniejszościowych, jeżeli nie tworzą one wyraźnej irredenty politycznej i nastąpiła formalna naturalizacja (jak w wypadku większości Polonii), uważa się asymilację za całkowicie dokonaną. Pozwała to także na przesłonięcie humanitarnymi pozorami własnego etnocentryzmu. Np. organ *Föderalistische Union Europäischer Volksgruppen* „Europa Ethnica” w roczniku 32/1975 na 283 artykuły, recenzje i notki informacyjne aż 27% materiałów poświęca problematyce niemieckiej, zaś 7 pozycji, dotyczących Polski, to wypowiedzi o rzekomej mniejszości niemieckiej w Polsce (4), o Polakach w ZSRR (2) i o Polakach w Jugosławii, których w 1971 r. było tam 2 839 osób (!). O licznej Polonii francuskiej, brytyjskiej, belgijskiej nie napisano ani słowa. Wprawdzie z założenia czasopismo nie zajmuje się raczej emigrantami, a za mniejszości uważa głównie takie etniczne grupy autochtoniczne, które aspirują do samodzielnego bytu narodowego, jak Baskowie, Bretończycy i in., ale tym bardziej musi budzić zdziwienie, że gdziekolwiek znaleźli się Niemcy, tam uznano ich za taką właśnie grupę etniczną. Jest to oczywiście przykład pewnej skrajności, zwłaszcza w zestawieniu ze skrzyętym unikaniem wszelkich statystycznych danych o Polakach naturalizowanych w RFN, także w oficjalnych statystykach tego państwa. Jednakże podtekst etnocentryczny i polityczny zaznacza się wszędzie. W porównaniu z wieloma opracowaniami amerykańskimi za najważniejszą zaletę prac europejskich uznać można to, że w europejskich realiach historyczno-kulturowych podtekst ten jest lepiej dostrzegalny. I właśnie dlatego tym większa może być rola polskich propozycji dotyczących nowego aparatu pojęciowego i polskiej perspektywy naukowego wyjaśnienia.